

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՐԱՆ

ՀՏԳ- 941 (479.25):325

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Արտակ Մադալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, Վլադիմիր Բարխուդարյան – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, Բաբկեն Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, Ռուբեն Սաֆրաստյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արարատ Աղասյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, Պավել Ավետիսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ՀԱՄԼԵՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՅ ԳԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱՍԻ ՀԱՄԱՐ
ՄՂՎԱԴՂ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ 1917-1920 թթ.

Հայ ազգային կուսակցությունների 1885-1920 թթ. գործունեությունը, ըստ էության, հայ ժողովրդի նոր պատմաշրջանի վերջերի և նորագույն պատմաշրջանի առաջին երկու տասնամյակների զուգորդված պատմությունն է: Այս շրջանը հայոց պատմության թատերաբեմին ներկայանում է հայ ժողովրդի ազգային, քաղաքական և սոցիալական կյանքի վայրիվերումներով, ազգային-ազատագրական շարժման պատմական զարգացման հեռանկարների տեսակետից բեկումնային ու ճակատագրական իրադարձություններով և պատմաշրջանին բնորոշ գաղափարաքաղաքական բարդ ու խորքային գործընթացներով: Ծնվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, նրա առջև ծառայող տարածքային խնդիրներ, ենթարկվեց Թուրքիայի երկու արշավանքներին, կնքվեցին Հայաստանին առնչվող մի քանի չարաղետ պայմանագրեր, նրա սահմանները ավելի ու ավելի սեղմվեցին:

Այնուամենայնիվ հարց է ծագում, ինչու՞ այսպես ստացվեց, որո՞նք էին մեր ազգային կորուստների, ինչու չէ՞ նաև շարունակական սխալների ու բացթողումների պատճառները, կարո՞ղ էր հայությունը խուսափել այդ ծանր ու կորստաբեր ճանապարհից:

Այս հարցերի պատասխանները գտնել հնարավոր չէ՝ առանց տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական կյանքը տնօրինող քաղաքական ուժերի ռազմավարությունը և մարտավարության ձևերը խորքային ու անկողմնակալ վերլուծության ենթարկելու: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է ՀՀ Դաշնակցություն կուսակցությանը, քանզի տվյալ ժամանակաշրջա-

նում ՅՅԴ-ն էր հայության քաղաքական կյանքի ղեկավար և ուղղություն տվող ուժը:

Յետաքրքրությունը այս պատմաշրջանի և ՅՅԴ-ի պատմության հանդեպ միշտ էլ եղել է խիստ արդիական: Այդ շրջանի պատմական իրադարձությունները լուսաբանվել են Յայաստանի և Սփյուռքի պատմաբանների բազմաթիվ աշխատություններում: Յեղիմակները, անխուսափելիորեն կրելով տվյալ դարաշրջանի գաղափարաքաղաքական դրոշմը, իրենց ուսումնասիրությունները կառուցել են վերաբերմունքի և գնահատականների երկու տրամագծորեն հակադիր տեսակետների վրա: Մի ուղղությունը հանրահայտ փաստերն ու պատմական իրողությունները և նրանցում ՅՅԴ-ի խաղացած դերակատարության արդյունքները միտումնավոր, թե նյութի թերիմացության, որը քիչ հավանական է, հետևանքով կեղծել ու խեղաթյուրել է: Փաստենք, որ ժամանակին բուլշևիկների հակադաշնակցական, ասել է թե հայոց անկախ պետականության դեմ ծավալած անպտուղ քարոզարշավի փորձը ներկա իրողությունների պայմաններում ունեցավ շարունակություն: Մերօրյա «պատմաշինարարները» ևս կեղծում ու խեղաթյուրում են ՅՅ Դաշնակցության գործունեությունը՝ դարասկզբին (Ֆիդայական շարժում, 90-ական թվականների կոտորածներ, երիտթուրքերի հետ գործակցություն, Մեծ եղեռն, կամավորական շարժում և վերջապես Յայաստանի Առաջին Յանրապետության հռչակում):

Բայց և այնպես հարց է ծագում, ի վերջո, ինչո՞ւ, ո՞րն է հեղինակների նպատակը, և ի՞նչ քաղաքական դրդապատճառներով են նրանք առաջնորդվում: Պատճառները բազմաթիվ են ու բազմաշերտ, որոնք, անշուշտ, կարոտ են գիտական անաչառ և խորքային ուսումնասիրության:

Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե ՅՅԴ-ի անցած պատմական ուղին, փաստերն ու իրադարձությունները կողմնակալ դիրքերից ներկայացնող ուսումնասիրություններ ու հրապարակումներ չկան, որոնցում հեղինակները վարդա-

գույն են ներկայացնում կուսակցության վաղ շրջանի գործունեությունը, ցույց չեն տալիս իրականության ճշմարիտ պատկերն Առաջին Յանրապետության իշխանությունների և կառավարող կուսակցության թույլ տված ակնհայտ սխալներն ու բացթողումները, որոնց մասին Յովի. Քաջագունին ժամանակին գրել է. «Չէինք հասկանում, որ մեր սեփական դաստիարակության համար մեծ կարիք ունեինք, որ մի գորեղ օպոզիցիա կանգնած լիներ մեր կողքին, միշտ զգաստ պահեր մեզ, կարգի հրավիրեր և թույլ չտար, որ դուրս գայինք օրենքի և իրավասության սահմաններից... Չկար և կառավարություն, սա ևս ենթարկված էր բյուրոյին, բյուրոն մի տեսակ գործադիր մարմինն էր պետության մեջ: Բուլշևիկյան սխտեմ էր սա...»¹:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հակադաշնակցական քարոզարշավում շահարկվող թեմաներից մեկը Յայաստանի Առաջին Յանրապետությունն է, մասնավորաբար տարածքային հիմնահարցերում կառավարության քաղաքականությունը: Մեծ հաշվով խոսքը վերաբերում է նաև «վիճելի» տարածքների հիմնահարցին:

1917 թ. փետրվարին ռուսական կայսրությունում պայթեց դեմոկրատական հեղափոխությունը և մաքրեց տարավ Ռոմանովների ավելի քան երեքհարյուրամյա ցարական իշխանությունը: Յեղափոխության փոթորկումների ալիքը ցնցեց նաև էթնոկրոնական ու մշակութային խայտաբղետ ազգային կազմ ունեցող Կովկասը: Կտրուկ ակտիվացավ նաև կովկասահայության քաղաքական կյանքը:

Յեղափոխությունն ազատության միջոցով անկախության հույսեր արթնացրեց Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգների կազմում եղած հայկական և հիմնականում հայերով բնակեցված մյուս գավառների հայության մեջ: Անկախության գործընթացի սկիզբը դրեց արցախահայությունը, երբ 1917 թ. մարտի 12-ին բնակչության բոլոր խավերի ներկայացուցիչ-

¹ Յովի Քաջագունի, ՅՅ Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 37-38:

ների մասնակցությամբ ընտրեց 42 հոգուց կազմված տեղական իշխանության մարմինը՝ գործադիր կոմիտեն: Մինչ այդ Շուշիում ստեղծվել էր բանվորական ներկայացուցիչների խորհուրդ, որին շուտով միացան նորաստեղծ զինվորական և գյուղացիական համանուն խորհուրդները, որոնք զանվում էին սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցության տակ:

ՀՀ Ղաշնակցությունը, որն իրոք համազգային քաղաքական ուժ էր և ստանձնել էր նաև արևելահայության հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը, կանգնած էր այդ գործընթացների ակունքներում:

Արցախի համար բախտորոշ այդ օրերին ՀՀ Ղաշնակցության «Ապառաժի» (Ղարաբաղ և Ձանգեզուրի մի հատվածը) կենտրոնական կոմիտեն հատուկ կոչով դիմեց գավառի հայ բնակչությանը և նրա քաղաքական ուժերին: Բավական հավասարակշռված, նպատակասլաց ու մարտական էր կենտրոնական կոմիտեի տարածած կոչը, որի առանցքն էին կազմում ժողովրդի և նրա քաղաքական ուժերի միասնության ու կազմակերպվածության ապահովման, լայն ժողովրդավարական ու ազգային ազատությունների ճանապարհով գոյություն ունեցող խնդիրների լուծման նպատակ ունեցող արցախահայության և նրա քաղաքական ուժերի կոնկրետ անելիքները: «Ի՞նչ պետք է լինի մեր անելիքը» հարցին կոչը պատասխանում էր՝ նեցուկ լինել նոր կառավարությանը և պատրաստ լինել ինքնազոհությամբ նվաճված ազատությունը ամրապնդելու համար: Այսպիսի ճակատագրական օրերին, երբ դրսից թշնամին է սպառնում, իսկ ներսից՝ հին կարգերի կողմնակիցները, երբ վճռվում է դասակարգերի և ազգերի բախտը, — շարունակում ենք կարդալ կոչում, — պետք է լռեն կուսակցական և ազգային տարածայնությունները, անհապաղ խմբվել, խտացնել շարքերը դիմադրելու համար հակահեղափոխական փորձերին և իրականացնելու լայն ժողովրդական ազատություններ»²:

² Արև, 27 մարտի 1917 թ.:

Ամբողջ շարադրանքից հետևում է, որ հեղափոխության հաղթանակից և ցարական ինքնակալության տապալումից հետո Լեռնային Ղարաբաղն իրեն դուրս էր դրել Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից (նրա կազմում էր 1868 թ. և դարձել էր հայկական առանձին ինքնավար իշխանություն):

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը նոր ընթացք տվեց զարգացող դեպքերին և փոխեց քաղաքական իրադրությունը: Այս ընդհանուր վայրիվերումների հորձանուտից անմասն չէին Անդրկովկասի երկրները: Նոր Ռուսաստանի խորհրդային ղեկավարության անհեռատես քաղաքականության հետևանքով քայքայվեց ու մերկացավ Կովկասյան ռազմաճակատը: Այն պահին, երբ Անդրկովկասի սահմանը պաշտպանող ռուս զինվորները, չպարպելով վերջին փամփուշտը, ճանապարհ տվեցին թուրքական զորքին, Հայաստանը մնաց մեծ-մեծակ թուրքական հայակուլ հարձակման դեմ հանդիման: Երկիրը տագնապալի օրեր էր ապրում: 1918 թ. գարնանը Անդրկովկասում ծավալվող իրադարձությունները բազում որոգայթներ էին պատրաստել մի ոտնաչափ հողի վրա իր ազգային ինքնությունը և ֆիզիկական գոյությունը հրաշքով պահպանած հայ ժողովրդի համար: 1918 թ. մայիսի վերջերին (26–28) փլուզվեց Անդրկովկասի Ղաշնային Հանրապետությունը. վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը հռչակվեցին անկախ պետություններ: Հայ քաղաքական կուսակցությունների մեջ (ավանդական և ոչ ավանդական) ՀՀԴ-ն քաջություն և համարձակություն ունեցավ ռազմաքաղաքական ծանր պայմաններում, երբ արդեն Արարատյան դաշտը ոտնակոխ էին անում թուրք զինվորները, ստանձնել նորանկախ հանրապետության կառավարման ղեկը, մեծ հաշվով ողջ կովկասահայության քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը:

Հայաստանի Հանրապետության ողջ գոյության ընթացքում Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները լարված բնույթ ունեին: Հիմնական պատճառը տարածքային-սահմանային վեճերն էին: Այդ հանրապետության առաջին քայլերը եղան

հայկական տարածքների՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ նվաճողական ոտնձգությունները:

«Հայոց արևելից կողմանց» առանցքը կազմող Արցախ աշխարհի բազմադարյան պատմության ամենածանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի ժամանակաշրջաններից մեկը թերևս 1918–1920 թվականներն են: Հենց այդ տարիներին էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը դարձավ «վիճելի» տարածք:

Այս գավառում տիրող կացությունը չէր տարբերվում Մայր Հայաստանին բաժին ընկած ճակատագրից, բացառությամբ այն անսահման կորուստների ու զրկանքների, որոնք մինչ այդ նա կրել էր՝ հայտնվելով մեկուսացման մեջ: Ամենուրեք տիրում էին անիշխանություն ու քաոս, տնտեսական ճգնաժամը աննախադեպ չափերի էր հասել, բնակչությունը ահաբեկված էր թուրք-թաթար-քուրդ եռյակի չղաղարող ավազակաբարո վայրագություններից, քաղաքական կրքերն ու ազգամիջյան հակամարտությունները հայերին և մահմեդականներին մղում էին փոխադարձ վրիժառության և անխոհեմ քայլերի: Այս պայմաններում, եթե արցախահայությունը ցանկանում էր ապահով ու անխոցելի մնալ թուրք-թաթարական մահաբեր սպառնալիքից, պետք է դիմեր հավասարակշռված և վճռական քայլերի: Հարկ է փաստել, որ Լեռնային Ղարաբաղի հասարակական-քաղաքական կյանքը ուղղորդող քաղաքական կուսակցությունները դրսևորեցին անհրաժեշտ կամք ու վճռականություն՝ գավառում ստեղծված կացությունը շտկելու, հայության դիմադրողական ոգին բարձրացնելու, նրան իր չընդմիջվող բնօրրան հողի վրա ազատ և անվտանգ ապրելու պայմաններ ստեղծելու համար:

Ակնհայտ է, որ այդ ժամանակ հենց ՀՀԴ-ն էր այդ խնդիրների իրականացման համար գավառի հայության ուժերը բռունցքորո առանցքային քաղաքական ուժը: Հարություն Թումյանը՝ դեպքերի անմիջական մասնակիցը, նշում է. «...Իրավ է, Լեռնային Ղարաբաղում այդ ժամանակ չկար հասարակական

ուժեղ հենարան ունեցող մեկ այլ քաղաքական հակակշիռ ուժ»³:

Արցախյան գոյապայքարում ՀՅ Դաշնակցության ղեկավար դերը իր կոնկրետ դրսևորումը ստացավ հետևյալ առաջնահերթ խնդիրների լուծման մեջ.

- ա) տեղական իշխանության մարմինների ստեղծում,
- բ) գոյապայքարի կազմակերպում և ղեկավարում,
- գ) բնակչության սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծում,
- դ) Հայաստանի Հանրապետության հետ կապերի հաստատում.

Հանգամանքների բերումով գավառի հայությունը այդ խնդիրները լուծելու էր համընթաց, ուստի գործը սկսելուց առաջ ՀՅ Դաշնակցությունը հարաբերություններ հաստատեց գավառում եղանակ ստեղծող քաղաքական այլ ազդեցիկ ուժերի՝ սոցիալ-դեմոկրատների, սոցիալիստ հեղափոխականների և Հայ ժողովրդական կուսակցության հետ:

Նշված խնդիրների լուծումը, անշուշտ, մեծապես պիտի նպաստեր լարվածության թուլացմանը, որոշակի հիմքեր ստեղծեր գավառի նորմալ կենսագործունեության և կնճռոտ խնդիրների արդարացի լուծման համար: Այդ գործընթացի սկզբում անհրաժեշտաբար վերականգնվեցին տեղական իշխանության մարմինները, քանզի 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի դրությամբ գավառում գրեթե իշխանություն չկար: Գոյություն ունեցող միակ տեղական մարմինը՝ 72 հոգուց կազմված գործադիր կոմիտեն, ըստ էության, անգործության էր մատնված:

1917 թ. նոյեմբերին Արցախի քաղաքական կուսակցությունների ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը իր կազմից ընտրեց «Հայ

³ Գ. Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917–1920 թթ. (պատմական ակնարկ), էջ 12:

հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ»՝ բաղկացած 14 հոգուց (հետագայում կոչվեց «Միջկուսակցական բյուրո» կարճ անունով):

Ազգային կոմիտե ստեղծել էր նաև Շուշի քաղաքի մահմեդական բնակչությունը:

1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին Միջկուսակցական բյուրոյի և Մուսուլմանների ազգային կոմիտեի համաձայնությամբ կազմվեց նոր մարմին՝ Միջազգային կամ Ազգային կոմիտե անունով, բաղկացած 13 հոգուց (վեց հայ, վեց մուսուլման և մեկ չեզոք անձ, որպես ղեկավար):

Իրադրությունը բարդանում էր: Ադրբեջանի կառավարությունը և օսմանյան Թուրքիան հստակ ծրագրեր ունեին Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին ենթարկելու խնդիրն արագորեն լուծելու համար: Ադրբեջանի կառավարությունը գավառի հայությանը ճնշելու համար տնտեսական շրջափակումը դարձրել էր պետական քաղաքականություն: Ուժերի անտեղի մսխումից ու անգործությունից Ղարաբաղի կառավարման համակարգը խաթարվել էր: 1918 թ. հուլիսի 16-ին ինքնալուծարվեց Միջկուսակցական բյուրոն, փոխարենը ստեղծվեց նոր մարմին, որը կոչվեց «Ղարաբաղի հայ ժողովրդական կառավարություն» կամ «Կոմիսարների խորհուրդ»:

Կոմիսարների խորհուրդը և նրա նորանշանակ գլխավոր լիազորները բնակչության մեջ մեծ ծավալի աշխատանք տարան՝ նրան գավառի գյուղացիության առաջիկա համագումարին նախապատրաստելու համար: 1918 թ. հուլիսի 22–26-ին Շուշիում տեղի ունեցավ առաջին համագումարը, որը Լեռնային Ղարաբաղը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, լուծարեց հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը և կազմեց նոր կառավարություն, որն ստացավ «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն» անունը: Վերջինիս իշխանությունը տա-

րածվում էր ինչպես Շուշի քաղաքի, այնպես էլ ողջ գավառի վրա:

Կառավարության յոթ անդամներից (ներկայացնում էին Ղարաբաղի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերը) միայն երկուսն էին դաշնակցական՝ Եղիշե Իշխանյանը (նախագահ, ներքին և արտաքին գործերի կառավարիչ) և Հարություն Թումյանը (զինվորական գործերի կառավարիչ):

Ժողովրդի կողմից ընտրված օրինական կառավարության ստեղծումով Ղարաբաղում ներքին կյանքը սկսեց աստիճանաբար մտնել բնականոն հունի մեջ: Թվում էր, որ գտնվել է իրավիճակը շտկելու և հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեղմացման խաղաղ ելքը:

Գավառը բնականոն կյանքին վերադարձնելու ժողովրդական կառավարության գործադրած ջանքերը, ինչպես ապացուցեցին հետագա դեպքերը, «սկսեցին տհաճություն պատճառել թուրքերին»⁴:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը մտան Բաքու և գազանաբար հռչակեցին քաղաքի հայ բնակչությանը: Կասկած չկար, որ թուրքական զորքերը շրջվելու էին դեպի Արցախ: Լեռնային Ղարաբաղը խաղաղ ճանապարհով Ադրբեջանին ենթարկելու թուրքական բանակի հրամանատարության անհաջող ջանքերին, որին արցախահայության երկրորդ (սեպտեմբերի 6–13) և երրորդ (սեպտեմբերի 17–22) համագումարները կտրականապես ոչ էին ասել, շուտով գումարվեց ռազմական ուժի գործադրումը: Սեպտեմբերի 22-ին թուրք-թաթարական միացյալ զորքերը ներխուժեցին Լեռնային Ղարաբաղ և լայնածավալ մարտական գործողությունների անցան Դաշբուշից (Քարազլուխ) մինչև Միրուշենլի: Սեպտեմբերի 22–23-ին թշնամու զորքերը գրավեցին ու թալանեցին Միրշալու, Դահրագ, Վարազաբուն, Փիրջամալ, Խանաբաղ, Քարազլուխ, Խրամորթ գյուղերը և սրի քաշեցին բնակչության

⁴ Մշակ, 23 փետրվարի, 1919 թ.:

մի մասին: Սեպտեմբերի 24-ին հակառակորդը մտավ Շուշի: Շուշին ընկել էր, սակայն կանգուն էին Ջիվանշիրը, Ջրաբերդը, Դիզակը և Վարանդան: Տևական և հիմնավոր նախապատրաստությունից հետո թուրք-ազերիների զորքերը շարժվեցին դեպի Վարանդա և Դիզակ:

ՀՀԴ-ն՝ որպես Արցախի հայ իրականության ամենազդեցիկ քաղաքական ուժ, նրա գոյապայքարի խորհրդանիշ, ճակատագրական այս պահին գավառին սպառնացող ռազմակալության վտանգը չէզոքացնելու և կանխելու ուղղությամբ դրսևորեց արտակարգ ճկունություն, զանգվածներին սըխրանքների մղելու բացառիկ հմտություն: Բնակչությունը ոտքի կանգնեց: Ամենուր ստեղծվեցին աշխարհագրային ջոկատներ: Հոկտեմբերի 18-ին Մսմնա գյուղի մոտ թշնամին խայտառակ պարտություն կրեց և նահանջեց Շուշի, որ հետո ծալված հեռանար:

1918 թ. աշնանն արդեն հայտնի դարձավ, որ Թուրքիան ներկայացնող ռազմական խմբավորումը պարտություն է կրում: Հոկտեմբերի 30-ին կնքվեց Մուղրոսի զինադադարը, որով Թուրքիային պարտադրվեց զորքերը հետ քաշել մինչև 1914 թ. սահմանը: Նա իր զորքերը հանեց նաև Լեռնային Ղարաբաղից:

Թուրքերի հեռանալուց հետո նրանց տեղը զբաղեցրին բրիտանացի զաղութարարները՝ գեներալ Թոմսոնի գլխավորությամբ: «Խաղաղարար» առաքյալների գալով վիճակն ավելի էր բարդացել. անկախության համար մշտաբուն պայքարող արցախցին և նրա կյանքը տնօրինող քաղաքական ուժերն այժմ հայտնվեցին երկընտրանքի մեջ. շարունակել ապավինել սեփական բազկի ուժին, թե՞ հավատալ բրիտանական ներկայացուցչությանը, որի պնդմամբ «տարածքային խնդիրները պետք է լուծվեն Փարիզի խաղաղարար խորհրդաժողովում», և խորհրդաժողովն ի լուր աշխարհի ազդարարել է, թե «ուժով ձեռք բերված որևէ բան ամենալուրջ կերպով կվնասի այդ միջոցներին դիմողների սեփական շահերին...»:

Բրիտանացիների հրապուրիչ քարոզների ազդեցությամբ տեվական և անհավասար պայքարից թուլացած ու հոգնած արցախցիները և նրանց քաղաքական ուժերը մի պահ կորցրեցին զգոնությունը:

Հավատալով այդ խոստումներին՝ Ջանգեզուրում գտնվող Անդրանիկը դադարեցրեց իր ռազմարշավը դեպի Ղարաբաղ: Իսկ անգլիացիները շարունակում էին աննկատ ուժեղացնել ճնշումը հայկական կողմի վրա՝ գավառը Ադրբեջանի կառավարությանը հանձնելու համար: 1919թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի կառավարությունը, իհարկե, ունենալով Թոմսոնի համաձայնությունը, Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակեց քուրդ Խոսրով բեկ Սուլթանովին: Հայաստանի կառավարությունը բողոք հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանը և Անդրկովկասում տեղակայված անգլիական զորքերի հրամանատարությանը՝ պնդելով, որ ինքն այդ նշանակումը չի կարող համարել Ադրբեջանի թեկուզ ժամանակավոր գերիշխանության հաստատում այն շրջանների վրա, որոնք պետք է ենթարկվեն Սուլթանովի իշխանությանը և պահանջեց հետ քաշել զորքերը Ղարաբաղից⁵:

Արցախահայությունը տվեց ավելի խրոխտ ու կտրուկ պատասխան. «Ղարաբաղը չի ճանաչել և չի ճանաչելու իր սահմաններում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը»⁶:

1919 թ. հունվարի 21-ին Հանրապետության կառավարությունը քննարկեց վերոհիշյալ հարցը և ընդունեց այդ գավառներում ժամանակավոր վարչություն հաստատելու որոշում, ըստ որի՝ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հայաբնակ շրջանները, կազմելով Հայաստանի անբաժան մասը, ղեկավարվում են հանրապետության կենտրոնական կառավարության կողմից հաստատված օրենքներով:

⁵ Ժողովուրդ, 29 ապրիլի 1919 թ.: Այլ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 180:

⁶ Ժողովուրդ, 29 ապրիլի 1919 թ.:

Հայաստանին չհաջողվեց իր իշխանությունը Ղարաբաղում դարձնել կայուն: Գավառի հայությունը հարկադրված էր վարել իր գործերը սեփական իշխանությամբ:

Մի՞թե ակնհայտ չէ, թե ինչ էր նշանակում Հայաստանից կտրված, արտաքին աշխարհից մեկուսի Ղարաբաղի հանդեպ բրիտանացիների բացահայտ ադրբեջանամետ քաղաքականությունը:

Ծնշումների ոչ պակաս թիրախ էր դարձել և Հայաստանը: Սարտի 28-ին երևանում վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հետ հանդիպման ժամանակ այդպիսի փորձ կատարեց գեներալ Թոմսոնը: Դրան նախորդել էր մարտի 26-ին Բաքվում բրիտանական ուժերի հրամանատար գեղապետ Շատելվորտի և Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Սելիք Շահնազարյանի ու Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանի՝ ժամանակին մեծ աղմուկ հանած հանդիպումը: Ադրբեջանի գերիշխանությունը ճանաչել տալու գնդապետի ջանքերն ապարդյուն անցան: Նա զայրացած էր հատկապես Ա. Շահնազարյանի հաստատակամությունից: «Ամենից անհաշտը հայերից, – գրում էր Շատելվորտը, – դաշնակցության հայտնի անդամ Ասլան Շահնազարյանն է: Ես այդ պարոնին բազմիցս զգուշացրի վերադառնալ Շուշի և բնակչությանը համոզել ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: Նա հայտարարեց, որ ինքը մտահոգված չէ այդ պայմանով վերադառնալ Շուշի»⁷:

1919 թ. ապրիլի կեսերին թրքասիրությունը Շատելվորտին բերեց Շուշի: Բնավ չկասկածելով իր առաքելության հաջողության վրա, գնդապետը հետո պիտի համոզվեր, որ Արցախի անկախության խնդրում ՀՀԴ «Ապառաժի» կենտրոնական կոմիտեն և Հայոց Ազգային խորհուրդն անդրդվելի են: Շատելվորտի պահանջը մեկն էր՝ Արցախը պետք է համարվի Ադրբեջանի մաս: Նրա պահանջով գավառի հայությունը Շուշիում հավաքվեց համագումարի: 5-րդ համագումարը (ապրի-

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, ք. 9–10:

լի 23–29), Շատելվորտի «Ղարաբաղի ժամանակավոր իշխանության վարչական ծրագիրը» զեկուցումը ենթարկելով համակողմանի քննության, որոշեց. «...Համագումարն անընդունելի է համարում ամեն մի վարչական ծրագիր, որը որևէ կապ կհաստատի Ադրբեջանի հետ...»⁸: Բրիտանացին «տհաճ» ընդունելության արժանացավ նաև Ջանգեզուրում, ուր նա մեկնել էր նույն առաքելությամբ:

Սակայն դա չխանգարեց մուսավաթականներին, որպեսզի հունիսի առաջին օրերին հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ կազմակերպեն Շուշի քաղաքում և նրա շրջակա մի քանի գյուղերում: Չճշտված տվյալներով զոհվել էր ավելի քան 700 մարդ⁹:

Արցախում այս օրերին տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությամբ, բողոքներով ու խնդրագրերով հեղեղված էր ժամանակի մամուլը¹⁰:

Կատարվածը դատապարտեցին նաև Հայաստանի կառավարությունը և Շոշ գյուղում հրավիրված գավառի հայության 6-րդ համագումարը (1919 թ. հունիսի 28–30)¹¹:

Նկատի առնելով հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների և դրանց ուղեկցող թալանի ու ավերածությունների հետևանքով գավառում ստեղծված խառնակ վիճակը, սոցիալ-տնտեսական բարդ կացությունը և բնակչության բարոյահոգեբանական ընկճվածությունը, Հայոց Ազգային խորհուրդը և «Ապառաժի» կենտրոնական կոմիտեն դիմեցին համատեղ մարտավարությունում կտրուկ փոփոխությունների. ծանրության կենտրոնը տեղափոխեցին հակառակորդի պահանջներին ժամանակավորապես հարմարվելու և նրա հետ լեզու գտնելու դաշտ, որպեսզի բնակչությունը կարողանար լիաթոք շունչ քաշել և ուժերը վերականգնել:

⁸ Ժողովուրդ, 14 մայիսի 1919թ., «Արև», 30 ապրիլի 1919թ.:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, ք. 387, գ. 76, ց. 1, ք. 72:

¹⁰ Բ. Ուլուբաբյան, Արցախյան գոյապայքար, Ե., 1999, էջ 61:

¹¹ Տե՛ս Դ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1917–1921 թթ., Ե., 1996, էջ 170–180:

Այս տեսակետը պաշտպանություն գտավ նաև 6-րդ համագումարի որոշումներում¹²:

Փոխզիջումային որոշում կայացնելու ողջ ժամանակահատվածում ու պատասխանատվությունն ընկան օգոստոսի 13-ին Շոշ գյուղում բացված 7-րդ համագումարի վրա: Նրա կողմից ընտրված հանձնաժողովը Սուլթանովի հետ ստորագրեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ Լեռնային Ղարաբաղը մինչև Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսի կողմից հարցի վերջնական լուծումը ժամանակավորապես ընդունում է Ադրբեջանի իշխանությունը¹³: Եթե այսքանը բավարարում էր Ադրբեջանին լուծված համարելու Արցախի հարցը, ապա Հայաստանն էլ դա գնահատեց որպես հայության ազատարածքային շահերի դեմ ուղղված գործարք և հունիսի 28-ին պաշտոնական բողոք հղեց Փարիզի վեհաժողովին, որ «Ղարաբաղը եղել է և կմնա որպես Հայաստանի անբաժանելի մաս»¹⁴:

1919 թ. սեպտեմբերին Ղարաբաղից (նաև ամբողջ Անդրկովկասից, բացառությամբ՝ Բաթումի) հեռացան անգլիական զորքերը: Արցախահայությունը մնաց իր ցավի ու ոգորումների հետ մենակ, պատմության համընդհանուր հոգսի մեջ անփոփոխ ճակատագրով:

Մինչդեռ Ադրբեջանը պատրաստվում էր մեկընդմիջտ իրեն ենթարկել Ղարաբաղը: 1920 թ. գարնանը Բաքուն Ղարաբաղի սահմանակից շրջաններում կենտրոնացրել էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Կազմակերպվեց քրդական մի դիվիզիա: Բաքվից Ղարաբաղ և Ջանգեզուր ուղարկվեց 90 վազոն՝ բեռնված զենքով ու զինամթերքով: Ազերիները գրավեցին Ասկերանի անցուղին և ապահովեցին Բաքվի կապը Շուշիի հետ: Եվլախ կայարանը լցված էր զենքի տարբեր տեսակներով ու ռազմամթերքով: Այդ ամենը խոսում է այն մասին, որ Ադրբեջանի կառավարությունը տրամադրվել էր շատ վճռա-

կան և պատրաստ էր նոր արյան խրախճանք սարքել Արցախի հողում: Սա գիտակցում էին Ղարաբաղի ղեկավարներն ու պատասխանատուները, և նրանց յուրաքանչյուր քայլ հավասարակշռված էր ու զգուշավոր՝ ամեն ջանք գործադրել լիցքաթափելու պայթյունավտանգ վիճակը զավառում: Եվ որքան էլ ցավալի է, այնուհանդերձ, գտնվեցին անխոհեմներ, որոնք իրենց արկածախնդրությամբ նետեցին արցախցիներին հրեշի երախը: Դրանք Հայաստանից այստեղ եկած արցախցի մի քանի գործիչներ էին: Թեև ՀՀԴ-ն չէր այս շարժման հեղինակն ու նախաձեռնողը, բայց նա էլ, ոգևորվելով զանգվածների տրամադրությունից, հետևեց այդ շարժմանը և ստանձնեց նրա ղեկավարությունը:

Մարտի 22-ին զավթիչն անցավ բացահայտ հարձակման Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Մուսուլմանլար-Ջանգեզուր ծավալվեցին պատերազմական գործողություններ: Հայ ռազմիկներից և աշխարհագորայիններից կրած խայտառակ պարտության վրեժը Ադրբեջանը «լուծեց» Շուշի քաղաքի ու շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը անխնա կոտորելով: Ապրիլի սկզբներին ադրբեջանական բանակը կոտորածներ կազմակերպեց Շուշիի և Ջևանջիրի ավելի քան երեսուն հայկական գյուղերում: Ապրիլի 4-ին ՀՀ Դաշնակցության Երևանի ներկայացուցչական խորհուրդը, լսելով Ս. Վրացյանի զեկուցումը Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի վերջին դեպքերի մասին, որոշեց բոլոր միջոցներով օգնել կառավարությանը՝ ապահովելու համար այդ զավառների միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը¹⁵: Ապրիլի 11-ին կառավարությունը Ղարաբաղ զորք մտցնելու որոշում կայացրեց: Ապրիլի 14-ին Ջանգեզուրի կողմից Ղարաբաղ մտան Դրոյի զորամասերը և 3-4 օրվա ընթացքում ամբողջ զավառը, բացառությամբ Շուշիի և Խանքենդի, ազատագրեցին թշնամուց: Ղարաբաղ է հասնում նաև Նժդեհը Կապանի իր զորամասով և ամրանում Դիզակի շրջանում:

¹² Արձագանց, 16 հունիսի, 1919:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 9, ք. 67:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 223, առաջին մաս, ք. 143-144:

¹⁵ Հ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1917-1921 թթ., էջ 208-209:

Դրոյի և «Ապառաժի» կենտրոնական կոմիտեի ջանքերով կազմվեց Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարություն՝ Ասլան Շահնազարյանի նախագահությամբ: Կառավարությունը ընդունեց բանաձև Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու մասին: Բանաձևը հաստատվեց արցախահայության 9-րդ համագումարի կողմից¹⁶:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին նոր սրություն հաղորդեց 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումը: Բոլշևիկյան Ադրբեջանը, թիկունքում ունենալով քեմալական Թուրքիային, ցանկանում էր խորհրդային Ռուսաստանի «ազատարար» զորքերի միջոցով տեր դառնալ Ղարաբաղին և «վիճելի» մյուս տարածքներին:

Տրամաբանությունը հուշում էր, որ Ղարաբաղի խորհրդայնացումը օրերի հարց էր: Ապրիլի 29-30-ին Ղարաբաղի մի շարք վայրերում՝ Շուշիում, Կարյազիմոյում, Ասկերանում և այլուր, ստեղծվեցին հեղկոմներ: Ապրիլի 29-ին ստեղծվեց Ղարաբաղի միացյալ հեղկոմը, որի նախագահ հռչակվեց Խոսրով բեկ Սուլթանովը:

Ինչ եղավ այսքանից հետո, եղավ այն, որ Հայաստանից հեռագիր գնաց Բաքու՝ դուրս բերել զորքերը հայկական Ղարաբաղից, հետևեց պատասխան հեռագիրը Բաքվից՝ հայկական զորքերից մաքրել Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը: Փոխադարձ մեղադրանքներ պարունակող բողոքի հեռագրերի հոսքը Բաքվի և Երևանի միջև շարունակվեցին ևս մի քանի օր, իհարկե, ընդգրկելով և Սոսկվան:

Մայիսի 12-ին Շուշի եկավ Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի նախագահ Գ.Օրջոնիկիձեն: Մայիսի 18-ին այդ խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը Վարանդայի շրջանի Ղարաբուլաղ գյուղում հանդիպում ունեցավ Դրոյի հետ և Օրջոնիկիձեի անունից պահանջեց հայկական զորամասերը դուրս բերել Ղարաբաղից:

Քաղաքական հանգամանքները դասավորվեցին այն-

պես, որ մայիսի 27-ին հայկական փոքրաթիվ զորամասը Դրոյի գլխավորությամբ դուրս եկավ Ղարաբաղից և վերադարձավ Գորիս:

1920 թ. հուլիսի վերջերին Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը գտնվում էին ռուսական զորքերի ձեռքում:

Իրադրության այս պայմաններում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագրով նշված գավառները հայտնվեցին չեզոք գոտու կարգավիճակում և ենթակա էին ժամանակավոր օկուպացման ռուսական զորքերի կողմից: Այս տարածքները պետք էին Ռուսաստանին և Ադրբեջանին՝ արևելքում համաշխարհային հեղափոխության «պատվար» քեմալական Թուրքիայի հետ անմիջական կապ ստեղծելու համար: Այդ անհեթեթ ու սնանկ գաղափարին զոհաբերվեցին հայ ժողովրդի ազգային-տարածքային և քաղաքական շահերը նաև այն բանից հետո, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային: Այսպիսով, 1917–1920 թթ., երբ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը կանգնած էր իր հազարամյակների պատմության ամենաճակատագրական փորձության առաջ, ՀՅԴ-ն, որպես ժամանակի ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժը, հանգեց զենքի ուժով Արցախի հարցը լուծելու գաղափարին: Եվ որպես ազատագրական պայքարի ղեկը ստանձնած կուսակցություն՝ տվյալ իրավիճակին ու պատմական պահին համապատասխան որդեգրում էր պայքարի այնպիսի ձևեր ու միջոցներ, որոնք հնարավորություն էին տալիս ըստ կարելիության հասնել առավելագույն հաջողությունների:

Այլ խոսքով՝ ՀՅ Դաշնակցության շնորհիվ էր նաև, որ այդ տարիներին արցախահայությունն անձնագրհաբար պայքարեց ու պաշտպանեց ափի չափ փոքր հայրենի հողի վրա ազատ և անկախ ապրելու իր բնական իրավունքը, որի տրամաբանական ու օրինաչափ արդյունքը պետք է դառնար Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ վերամիավորումը:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 25, ք. 12: